

Юлія Коцур

Антирелігійні кампанії 30-х років XX століття як засіб боротьби з релігійністю українського селянства Роменщини

Julia Kocur

Anti-religious campaigns during 30s of the XX century as a mean of combating with religiousness of Ukrainian peasantry in Romny region

The article is based on historical data and materials collected by the author. Anti-religious campaigns during 30s of the 20th c. are investigated. The attention is focused on the problem of the destruction of churches and church property loss. Particular attention is paid to the situation of priests in conditions of repression and the problem of deformation traditional ethnic culture Romen region.

Keywords: church, religion, tradition, anti-religious propaganda, repression

На основі архівних даних та матеріалів, зібраних автором, досліджуються антирелігійні кампанії 30-х років XX ст. Акцентується увага на проблемі руйнування церков та втраті церковних цінностей. Особлива увага звертається на становище священників в умовах репресій та проблему деформації традиційної етнокультури Роменщини.

Ключові слова: Церква, релігія, традиції, антирелігійна пропаганда, репресії

Дослідження національної культурної спадщини українського народу є досить актуальним на сучасному етапі розвитку та становлення Української держави. Духовна культура українців міцно трималася на головних заповідях християнства і глибокій вірі. Весь життєвий цикл української селянської сім'ї був тісно пов'язаний з календарною обрядовістю, що в свою чергу залежала від релігійних свят та постів. Тому трансформувати селянську етнокультуру без підриву релігійності було неможливо. Розуміючи це, радянська влада, маючи на меті творення «нової» радянської культури, розпочала рішучий наступ на релігію і церковнослужителів. Наслідком репресії комуністичного режиму проти церкви та священників стало масове закриття, а потім і взагалі знищення сотень церков по всій території України. Антирелігійні кампанії мали на меті не лише фізично винищити священників, стерти з лица землі

культові споруди, а й деформувати українську народну культуру, розірвати духовний зв'язок між поколіннями. Пропоноване дослідження охоплює територію Роменщини Сумської області. У 30-х роках ХХ ст. цей край входив до складу Роменської округи, що складалася з 13 районів: Березівського, Велико-Бубнівського, Веприцького, Гадяцького, Глинського, Засульського, Липово-Долинського, Лохвицького, Недригайлівського, Перекопівського, Синівського, Смілянського. Автором також враховувалося, що впродовж досліджуваного періоду адміністративно-територіальний поділ України змінювався, досліджувана територія була в складі Харківської обл., Чернігівської обл., а в січні 1939 р. увійшла до складу Сумської обл. В статті географічні назви автор подає відповідно до цих змін.

Дана тема в історіографії висвітлена недостатньо, оскільки дослідження має локальний характер. Зважаючи на мізерність матеріалу в регіональній історіографії, цінним для нашої розвідки є збірник «Полтавщина»¹, що містить важливі історико-етнографічні дані про розвиток краю в кінці 20-х рр. ХХ ст. Про Роменщину цього періоду окрему інформацію можна почерпнути з доробку Мандрика Я.² Автор звертає увагу на наслідки політики тоталітарного керівництва, що призвела до деформації загальнолюдських цінностей та духовного спустошення народу. На думку автора, акції, пов'язані з нищенням церков та з торгівлею церковними цінностями, «негативно відбилися на моральному і психологічному стані населення, були однією з причин, яка привела до деградації його культурного розвитку»³. Репресії комуністичного режиму проти церкви також висвітлює О. Удод. Хоча його дослідження не містить конкретної інформації про Роменщину, проте допомагає краще зрозуміти основні напрями боротьби радянського керівництва з церковниками та прослідкувати настрої народу під час проведення антирелігійних кампаній⁴.

Найбільш інформативною для нас є праця «Книга пам'яті Сумської області. Том 2. Мартиролог втрачених святинь»⁵, яка містить дані про зруйновані церкви Сумщини. У даному доробку міститься інформація про політику радянського керівництва стосовно релігії. Автори наводять свідчення очевидців та архівні дані, які доводять сваволю активістів стосовно віруючих та священнослужителів. Також є інформація про ставлення жителів Сумщини до антирелігійної пропаганди та руйну-

вання святинь. Проте, праця надає лише короткі відомості для нашого дослідження. Ще одне регіональне дослідження Сотника О.⁶ надає нам деяку інформацію про репресії комуністичного режиму проти церкви та церковнослужителів Сумщини. Широкий спектр проблем релігійного характеру розглянула Т. Євсєєва. Авторка вказує на значні зміни в народній обрядовості та релігійному житті українських селян, які відбулися внаслідок політики радянського керівництва. Насамперед це заміна традиційних релігійних свят на нові – радянські, серед них найбільші християнські свята Різдво і Великдень⁷. На її думку, найважчим наслідком цього періоду є злам історичної традиції. Проте, не зважаючи на наявність в історіографії деяких відомостей про репресії комуністичного режиму проти церкви, дана проблематика мало досліджена на Роменщині. Тому потребує глибшого та детальнішого вивчення.

У липні 1922 р. було створено комісію політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, а в червні 1928 р. прийнята постанова «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду», в якій намічені шляхи антирелігійної роботи⁸. Вона мала на меті перетворити свідомість суспільства і відвернути його від віри та налаштувати народ проти духовенства, яке було основним носієм релігії. Ще в Конституції 1918 р., в статті 65, священники та інші служителі культу оголошувалися «слугами буржуазії» і позбавлялися виборчих прав⁹. З цього видно, що духовенство ставилося на найнижчий щабель у радянському суспільстві і мало менше прав, ніж інші його члени. Всі дії влади були спрямовані на зниження авторитету священника на селі, що мало б призвести до відмови виконання церковних обрядів, які тісно були пов'язані з традиційною етнокультурною. Також застосовувався метод, коли одна і та ж церква переходила з рук в руки різних громад, внаслідок чого члени цих громад не мали можливості користуватися нею, оскільки не були встановлені права на користування молитовнею певної громади. Районне керівництво з свого боку навмисне не вирішувало цих суперечок, маючи на меті посяяти ворожнечу між ними¹⁰. Для подальшої боротьби з церковнослужителями Народний комісаріат освіти у травні 1928 р. провів перший Всеукраїнський з'їзд безбожників, на якому було прийняте рішення про створення «Спілки воювничих безбожників» (СВБ)¹¹. Остання мала на меті залучати до своїх лав широкі маси населення для атеїстичної пропаганди, щоб звільнити свідомість селянства від пережитків і релігійних забобонів.

Також в цей період починає посилюватися тиск держави на церкву, про що свідчить закон від 8 квітня 1929 р. У ньому релігійним організаціям заборонялося створювати фонди взаємодопомоги, надавати своїм членам матеріальну допомогу, а також засновувати релігійні гуртки, збори, філіали, організувати для дітей екскурсії чи ігрові майданчики. Діяльність церкви зводилася лише до проведення релігійних відправ¹². Ще більш рішучим кроком у боротьбі з релігією була поправка до статті 19 Конституції СРСР від 22 травня 1929 р. В ній «свобода релігійної і антирелігійної пропаганди» замінювалася «свободою релігійного поклоніння та антирелігійної пропаганди»¹³. Комуністична влада намагалася дискредитувати Церкву в очах народу, адже вона поряд із родиною була чи не єдиним механізмом збереження і передачі духовних цінностей. Під час розкуркулення було прийнято закон про ознаки куркульських господарств. Він дозволяв включати до списку куркульського будь-яке господарство, що мало «не трудові доходи». Церква і господарства священників ідеально підпадали під цю категорію. Священники Роменщини також зазнали переслідувань з боку влади, більшість їх було розкуркулено, майно відібране, церкви закриті¹⁴.

Священникам заборонялося здійснювати службу, за це їх могли посадити до в'язниці або покарати засланням. Підтвердженням цього є архівні документи: «В с. Великий Хутор сельсоветом был арестован за хождение по селу «с молитвой» поп Визерский и направлен в раймилицию. После нескольких дней заключения был освобождён и возвратился в село. Сельский совет придупредил Визерского, что он снова будет арестован, если будет проводить богослужение»¹⁵. Священники були змушені потайки здійснювати церковні обряди, переважно у себе вдома.

Сталінське керівництво прагнуло повністю контролювати духовенство. Усіх священників регіональне відомство у справах культів брало на облік. Причому церковнослужителі мали самі звертатися з заявами про їх взяття на облік та реєстрацію¹⁶. При реєстрації священнику видавалася реєстраційна карта, яка містила пункти про час вступу до релігійної громади, освіти, а також потрібно було вказати, в якій релігійній громаді служив і в якій знаходиться зараз та виконувану роботу і посаду, яку займає. Крім того, в карті містилися запитання стосовно єпископства, якому підлягає, та мови, на якій відправляє службу. Особливими пунктами були ті, що стосувалися місячної платні від громади, які включали

добровільні приношення прихожан, а також додаткові доходи і володіння майном та землею¹⁷. Священники не мали можливості самостійно легально пересуватися країною без згоди влади. При переїзді в інше місто чи село священник був зобов'язаний повідомити керівництво району про свій переїзд, знятися з обліку і стати на облік в тій місцевості, куди він приїхав. Крім того, влада вимагала від всіх релігійних громад реєстр її членів. В архівних справах міститься низка документів, в яких вказується кількість членів релігійних громад, а також їхній соціальний стан. Слід зауважити, що переважна більшість громад складалася з українців, які були за соціальним станом одноосібниками, та жінок, які здебільшого були «хатніми господарками»¹⁸. На церкву, як на державну споруду, накладався великий податок, який постійно збільшувався до того часу, поки церква вже не могла його сплачувати. Для богослужінь селяни Роменщини повинні були орендувати церкву. Здебільшого сільські ради відмовляли в користуванні приміщеннями церков та забороняли всілякі релігійні зібрання, керуючись постановами радянської влади¹⁹. Проте для віруючих роменчан церква й надалі залишалася єдиною розрадою в цей не легкий період. Тому селяни навіть в умовах голоду в січні 1933 р. продовжували відстоювати свої духовні потреби і відправляли заяви до РНК з проханнями відкрити церкву і дозволити загальні зібрання віруючих. Але у відповідь отримували відмову²⁰. Звичайно, іншої відповіді і не могло бути, адже перше місце в антирелігійній кампанії займало руйнування храмів і молитовних будинків, які були матеріальними символами релігії і в яких зосереджувалася селянська культура, не контрольована державою.

Слід зауважити, що більшість церков Роменщини були закриті в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. через тиск з боку радянської влади. Церкви закривалися нібито зі згоди більшості селян або на їх прохання. Як і у випадках з колективізацією, сільські зібрання були сфальсифіковані, адже на них були присутні лише місцеві активісти, які і виносили рішення про закриття. Так, в місті Ромни за таємною постановою РНК УСРР від 13 листопада 1930 р. та протоколом № 37/689 було знято дзвони з п'яти церков²¹. Наукові працівники краєзнавчого музею, очевидно, під тиском, підтвердили, що ці дзвони не мають мистецької цінності. Хоча в архівній справі йдеться про те, що лише один дзвін Вознесенської церкви, збудований в Стародубі 1780 р., цікавий

своєю формою та орнаментом. «Цей дзвін відбиває кустарну техніку на Україні в 18 віці і є зразком старого українського ливарства»²². Згодом 9 грудня 1930 р. були зняті дзвони з Соборної, Нікольської, Покровської, Вознесенської та Клайбищенської церков в м. Ромни. Всього зняли: «колоколів 32 шт. вагою 16.246 15 кілограм»²³. Після зняття дзвонів все ж таки три дзвони Покровської церкви та інші речі, що мали мистецьку цінність, працівникам Роменського краєзнавчого музею вдалося забрати до фондів музею²⁴.

Слід зауважити, що, незважаючи на антирелігійну політику, Роменському краєзнавчому музею все ж таки вдалося зібрати деякі речі з закритих церков Роменщини. Так, після закриття Покровської церкви в м. Ромни 29 березня 1932 р. до музею було привезено дві ікони Святого Праведного Артемія і «Тайна вечеря». З Соборної церкви м. Ромни взято два срібних свічники (роменського виробництва, датованих 1692 р.), ікону на полотні Святого Іллі, намальовану олійною фарбою, а також ікону на полотні «Божа Мати». З Вознесенської церкви м. Ромни привезено грамоту на побудову цієї церкви. Пізніше ще доведено з цієї ж церкви ікону Божої Матері та ікону Скорбящої Божої Матері і дві зелені оксамитові «воздушки» шиті сріблом. Також в зв'язку з перебудовою Засульської церкви в будинок культури перевезено іконостас з цієї церкви в дзвіницю Вознесенської церкви. До музею також потрапили деякі речі з будинку колишнього костюлу, що мали музейну цінність. Зокрема 23 жовтня 1933 р. було привезено п'ять статуеток, дві Євангелії польською мовою та ікону з кіотом²⁵.

Під закриття також підпали сільські церкви, які були архітектурними пам'ятками. Так, в с. Пустовойтівка на Роменщині було закрито церкву, збудовану на кошти останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (1691–1803). Це холодна дерев'яна трибанна Троїцька церква, яка була споруджена в 1773 р.²⁶. «Церкву коли закривали в 30-х годах комуністи зняли купола, зкинули дзвони, закрили церкву. А в цьому зданні зробили клуб, тільки купола зрізали. Це ж церкву Калнишевський строїв, так там такий пол добротний, шо і пол зараз стоїть. Тепер як уже переробляли церкву, так не пропали ні вікна, ні двері, ну і пол, не пропав, усе дубове.»²⁷.

Але найбільш болючим для віруючих було те, що при закритті церков відбувалося пљондрування святині. «Ну творили таке страшне. В

церкві верх зкинули, а тоді розібрали на доски. А одна активістка ще й затанцювала в церкві коли розбірали»²⁸. Церковне начиння вилучали і відправляли до району. Проте іноді влаштовували показові закриття церков, на які збирали все село. Під час таких «показух» активісти ще агресивніше руйнували вівтарі в церквах, трошили ікони, розривали ризи священників. Апогеєм повалення релігійної влади на селі було зняття дзвонів. Часто на це «видовище» приводили і школярів, формуючи в них негативне ставлення до релігії²⁹. Отже, закривши церкви, в такий спосіб партійне керівництво ще більше посилювало тиск на селянство і сіяло страх серед віруючих. Звичайно, такі дії стосовно до святинь обурювали роменчан, але будь-який виступ проти влади в релігійній політиці розцінювався як «куркульська протидія колективізації». Закривши церкви і вигнавши із сіл священників, сталінське керівництво гадало, що в такий спосіб викоренить релігію із побуту українського селянства.

Проте, зважаючи на глибoku релігійність селян краю, вони й надалі продовжували виконувати релігійні обряди і брали участь в зібраннях, переважно в хаті священника. Розслідування ГПУ виявляло ці факти і повідомляло владу про те, що в «деяких місцевостях віруючі, залишившись без попів, з власної ініціативи збираються групами по домівках для молитви і читання релігійних книг»³⁰. Тому більшовицький режим наступними своїми постановами заборонив у приватних будинках будь-яку релігійну роботу.

Водночас посилювалася антирелігійна пропаганда, яка стверджувала, що релігія заважає будувати комунізм, оскільки церковний світогляд суперечить науці. Що ідеологія сліпої покори, необхідності страждати, всепрощення і любові до ворога, яку пропагувала церква – брехлива. Що релігія – це пережиток минулого, і зберігається вона лише завдяки кріпкій силі старих традицій, привичок і обрядів³¹. Особливу ставку сталінізм робив на підростаюче покоління. В школах велася широка агітація проти релігії. Це добре пам'ятають очевидці, які тоді були учнями: «Казали, що Бога немає, він видуманий, а попи тільки голови задурюють»³². Антирелігійні кампанії посилювалися напередодні великих релігійних свят. Влада насильницькими методами викорінювала зі свідомості школярів народні звичаї і традиції. В архівних документах знаходимо інформацію про обов'язок вчителів організовувати екскурсії до колгоспів, в музеї та інші установи саме

на релігійні свята, щоб учні не святкували їх разом із батьками, влаштовувати різні суботники на Великдень³³.

У таких умовах посилювалося невдоволення населення антирелігійною роботою і примусовим закриттям церков та зняттям дзвонів, що ще більше поглиблювалося насильницькою колективізацією. Тому такі настрої селян вилилися у виступи проти радянської влади. В архівних документах містяться повідомлення про екцеси на релігійному ґрунті в Україні за період з 1 по 12 січня 1930 р.³⁴. З довідки про цифрові дані масових виступів по округах за період з 20. II. 1930 по 2. IV. 1930 р. видно, що по Роменському округу зафіксовано всього 12 виступів. З них 4 діючі на момент подання зведення, 8 ліквідованих³⁵. У деяких місцевостях влаштовували «антирелігійні карнавали». В присутності великої кількості селян комсомольці і представники сільської влади заходили в церкву в шапках, розбирали церковне майно, частину з якого забирали собі додому. Під час карнавалів їх учасники одягали забрані з церкви ризи і знущалися над віруючими³⁶. Респонденти розповідають, що активісти, крім усього вище згаданого, навіть влаштовували танці в церкві, щоб ще більшого душевного болю завдати віруючим. Звичайно, що подібні заходи посилювали невдоволення серед селян і ненависть до влади.

Радянське керівництво, враховуючи наростання невдоволення радянською владою, зробило в антирелігійній боротьбі короточасну перерву. Проте нова антирелігійна кампанія другої половини 30-х рр. ХХ ст. виявилася ще більш руйнівною і жорстокою. Вже взимку 1936–1937 рр. розгорнула широкомасштабну боротьбу по викриттю та покаранню «контрреволюційних елементів» серед церковнослужителів в усіх областях УРСР і взяла курс на посилення антирелігійної роботи³⁷. Ця кампанія вилася в нову хвилю не тільки переслідування та фізичного знищення священиків, а й у закриття та руйнування церков. Якщо на початку 1930-х рр. антирелігійна боротьба мала на меті закриття церков, то після 1936 р. – їх повне знищення або переобладнання та використання для інших потреб. Старожили Роменщини згадують, що церкви в деяких селах позакривали ще на початку 30-х рр. ХХ ст., але вони так і стояли не зруйновані³⁸. Проте згодом було розгорнуто кампанію по зняттю дзвонів з церков в тих селах, де вони ще залишалися.

У багатьох селах до селян приходили представники робітничих бригад і комсомольці, вимагаючи одночасно здати посівний матеріал,

записуватися в СОЗи і підписати постанову про закриття церков. А це призвело до того, що в ряді сіл спостерігалися антирадянські настрої. Всі ці факти були розслідувані по лінії ГПУ³⁹. Антирелігійна робота полягала в переслідуванні місцевих священиків без будь-яких законних підстав. Члени церковної ради переобтяжувалися податками. Були випадки, коли до списків куркулів вносили членів віруючих сімей. Основними засобами «пропаганди» були погрози, залякування, побиття і арешти.

Разом з тим в другій половині 1930-х рр. пожваблюється діяльність СВБ, яка розгорнула широку антирелігійну пропаганду, що здійснювалася її членами. Значну роль а антирелігійній пропаганді відіграла газета «Безбожник», яка виходила з 5 липня 1937 р. Основними завданнями кожного осередку СВБ було проведення в життя таких основних заходів: систематична і повсякденна антирелігійна пропаганда на основі конституції СРСР, з метою переконати усіх віруючих в шкідливості релігії і перевиховати їх у невіруючих, подолати темряву, «невежество», релігійні забобони. Вербування нових членів СВБ велось на всіх зборах та індивідуально, переконуючи в шкідливості релігії на конкретних фактах зі свого міста, села. Осередок мав організувати при культосвітніх закладах – клубах, червоних кутках, бібліотеках – антирелігійні гуртки для вивчення історії релігії та атеїзму, а також різних наук про світобудову, виникнення життя, походження людини. Заняття потрібно було проводити відкрито, організувавши і залучивши до них віруючих, щоб звільнити їх від релігійного дурману. Осередок залучав всі культурні сили – науковців, письменників, інженерів, учителів, агрономів, лікарів, техніків, стахановців, ударників⁴⁰.

Основну антирелігійну пропаганду протягом 30-х рр. ХХ ст. складали на співпрацівників науки та культури. До читання лекцій на антирелігійні теми на Роменщині залучали співпрацівників Роменського краєзнавчого музею. Доповіді проводилися в різних установах м. Ромни, де працювала переважна більшість віруючих, і стосувалися походження релігії, її шкідливої ролі, а також протиріч між наукою і релігією. Такі лекції проходили з демонстрацією опитувань присутніх для більшої ефективності⁴¹.

Для більшого впливу на селянство СВБ організувала в усіх селах антирелігійні кутки, виставки, концерти, показ антирелігійних кінофільмів, колективне слухання доповідей по радіо. Також організували

екскурсії в антирелігійні музеї. Музейні працівники мали доводити відвідувачам, що об'єктивна шкода будь-якої релігії в тому, що вона запевнює людину в невірі в сили людства і техніки. Тому потрібно вести наступ на світоглядні переконання і класову роль релігії⁴². В той час СВБ також поширювала для своїх членів таблички з написом «Тут живе безвірник».

Протягом досліджуваного періоду також посилювалися кампанії проти народних і релігійних свят, які були інститутом соціалізації людини. Як відомо, головним завданням радянської влади стало подолання старих традицій та забобонів заради долучення селян до господарського та державного будівництва. В постійній пропаганді агітаторів також йшлося про шкоду церковних свят для селян. Вона велася відразу з декількох напрямків, з боку колгоспного керівництва, з сільської ради, зі школи та сільбуду, або хати-читальні. Молодець М. Р. розповідає: «Закрили церкву, бо більшовикам вона не нравилася, поробилися всі атеїстами. У старших класах вели пропаганду проти церкви. Ну і нам казали, що паски не святити, яєць не красити і не святити. Різдво не празнувати, кутю не варити. Ну люди все одно робили і празнували собі тихенько, хоч і провіряли, чи не празнують»⁴³.

Отже, в 30-х рр. ХХ ст. радянське керівництво намагалося викоренити з свідомості селянина його релігійність та традиційні норми поведінки, які базувалися на глибокій вірі та повазі один до одного. Маючи на меті зруйнувати духовні цінності народу, тоталітарна влада проводила антирелігійну та атеїстичну пропаганду в умовах повної заборони релігії та релігійних свят, руйнувала церкви, переслідувала священиків. Результатом цих репресій стало фізичне винищення священиків, деформація народної культури, особливо календарної обрядовості, що тісно пов'язана з релігійними святами. Значна частина релігійних обрядів зникла, а ті, що залишилися, продовжували існувати в трансформованому вигляді. Крім того, Роменщина втратила значну частину релігійних святинь, більшість з яких не відновлені й донині.

¹ Полтавщина / Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка; упоряд. М. Філянський, Я. Риженко. – Полтава: «Полтава-поліграф», 1927. – Т. 2. – 420 с.

² Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938. – Івано-Франківськ: ДООП Івано-Франківський держ. тех. ун-т., 1998. – 253 с.

- ³ Там само. – С. 210.
- ⁴ Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті народу / Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 25 листопада 2002 р. – К.; Нью Йорк, 2003. – С. 243.
- ⁵ Книга пам'яті Сумської області. Мартиролог втрачених святинь. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. – Т. 2. – 324 с.
- ⁶ Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988). – Суми: Собор, 2005. – Вип. 1. – 116 с. (Державний архів Сумської області); Його ж. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988). – Суми : Собор, 2007. – Вип. 2. – 124 с.
- ⁷ Євсеева Т. М. Безбожна п'ятирічка // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 656-658.
- ⁸ Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму... – С. 200-201.
- ⁹ Книга пам'яті Сумської області... – Том II. – С. 9.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр.2285. – Арк. 1-5.
- ¹¹ Мандрик Я. Культура українського села... – С. 201.
- ¹² Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 2007. – С. 245.
- ¹³ Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму... – С. 201.
- ¹⁴ Архів кафедри етнології і краєзнавства Київського національного університета ім. Т. Шевченка (далі – КЕК). – Ф. 12. – П. 1. – № 53. – Арк. 108.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185. – Арк. 65.
- ¹⁶ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. Р-4549. – Оп. 1. – Спр. 453. – Арк. 1.
- ¹⁷ ДАСО. – Ф. Р-4549. – Оп. 1. – Спр. 453. – Арк. 3.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 75. – Арк. 14.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 453. – Арк. 8.
- ²⁰ Там само. – Арк. 8.
- ²¹ Там само. – Спр. 78. – Арк. 1.
- ²² Там само. – Арк. 3 зв.
- ²³ Там само. – Арк. 2.
- ²⁴ Щоденник Роменського краєзнавчого музею. Записи Т. Л. Паленко. – Арх. № 49. – 13 березня 1932 р. – С. 3.
- ²⁵ Там само. – С. 55.
- ²⁶ Книга пам'яті Сумської області... – Том II. – С. 228.
- ²⁷ Архів КЕК. – Ф. 12. – П. 1. – № 61. – Арк. 128
- ²⁸ Там само. – № 6. – Арк. 19.

- ²⁹ Там само. – № 54. – Арк. 98.
- ³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185. – Арк. 66 зв.
- ³¹ Блокнот агитатора. Специальный выпуск, посвященный новым советским праздникам, обрядам и традициям. – Хабаровск, 1967. – С. 34.
- ³² Архів КЕК. – Ф. 12. – П. 1. – № 6. – Арк. 23.
- ³³ ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1061. – Арк. 20 зв.
- ³⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185. – Арк. 2.
- ³⁵ Там само. – Спр. 3185. – Арк. 68.
- ³⁶ Там само. – Спр. 3185. – Арк. 66 зв.
- ³⁷ Там само. – Спр. 7105. – Арк. 10.
- ³⁸ Архів КЕК. – Ф. 12. – П. 1. – № 38. – Арк. 72.
- ³⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185. – Арк. 66 зв.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 7105. – Арк. 28 – 30.
- ⁴¹ Архівний № 49. Щоденник Роменського краєзнавчого музею за 1932-1934 рр. – С. 43 зв.
- ⁴² Антирелигиозная пропаганда в исторических и краеведческих музеях / Министерство культуры РСФСР. Научно-исследовательский институт музееведения. Под ред. В. П. Герасимова. – М., 1962. – С. 91.
- ⁴³ Архів КЕК. – Ф. 12. – П. 1. – № 65. – Арк. 138.